

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

СМІЛИК АНДРІЙ СЕРГІЙОВИЧ

УДК 340.12:[340.132.1:316.64]

**СВОБОДА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ
ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОСЛУХНЯНОСТІ ОСОБИ**

12.00.12 – філософія права

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Львів – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Львівському державному університеті внутрішніх справ
Міністерства внутрішніх справ України

Науковий керівник кандидат філософських наук, доцент
Поцюрко Олег Юрійович,
Львівський державний університет
внутрішніх справ,
доцент кафедри філософії та політології

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Гарасимів Тарас Зіновійович,
Національний університет «Львівська політехніка»,
заступник директора,
декан повної вищої освіти Навчально-наукового
інституту права і психології;

кандидат юридичних наук, доцент
Донченко Ольга Павлівна,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
доцент кафедри філософії та теорії права

Захист відбудеться «28» грудня 2016 р. о 9⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.725.02 у Львівському державному університеті внутрішніх справ за адресою: 79007, Україна, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Львівського державного університету внутрішніх справ за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Автореферат розіслано «26» листопада 2016 р.

В. о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради

О. В. Авраменко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Філософсько-правовий аналіз співвідношення свободи та відповідальності у процесах формування законослухняності особи зумовлений запитом сучасного українського соціуму, в якому значно зросла роль свідомого ставлення кожного громадянина до власної участі в державотворчих процесах, громадському житті, правових відносинах.

Поширення та популяризація серед населення норм і засад законослухняної поведінки відповідає потребі розвитку правової культури суспільства, відображає один із найважливіших пріоритетів, на яких формуються добробут і процвітання нашої держави. Це – стратегічна мета розвитку майбутнього України у статусі правової держави разом із розвинутим громадянським суспільством.

На сучасному етапі законослухняність громадян країни, а також конкретної особи щодо виконання нею законів, прийнятих державою, є вимогою стабілізації соціального життя та економічного зростання України.

Поняття законослухняності особи гостро порушує питання про співвідношення у вимірах індивідуального та соціального буття різних проявів свободи та відповідальності, потребує їх наукового обґрунтування та філософсько-правового аналізу.

Неможливо уявити українське суспільство без свободи, яка є необхідною формою його існування та однією з фундаментальних цінностей, що набула особливого значення після Революції Гідності, яка надала їй ще більшої актуальності.

Як форма соціального та індивідуального буття свобода обов'язково повинна мати певні межі. Цю важливу (обмежувальну) функцію виконує феномен відповідальності, за допомогою якого можна окреслити ознаки та визначити критерії законослухняності особи як важливої умови функціонування правового суспільства.

Законослухняна поведінка є екзистенційно і соціально необхідним чинником не лише повноцінного усвідомлення співвідношення свободи та відповідальності, але й актуальною поведінковою формою, що виявляється у соціальній практиці. Вона потребує детального вивчення та дослідження як наукова та практична проблема.

Проблемі взаємозв'язку та взаємодії свободи і відповідальності присвячено чимало досліджень, адже ця проблема є багатовимірною та складною, а тому й неоднозначно трактованою.

Джерельну базу цієї наукової роботи становлять праці класиків філософсько-правової думки, а також соціально-філософські, культурологічні, соціологічні та історичні дослідження, довідкові матеріали та юридичні документи з питань відповідальності суб'єктів і міжнародного співробітництва у сфері правових реформ.

В історії філософсько-правової думки означеній проблемі, зокрема свободі, неабияку увагу приділяли такі античні мислителі, як Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель, середньовічні мислителі А. Аврелій, А. Кентерберійський, Боецій, Т. Аквінський, а також новочасні філософи П. делла Мірандола, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Г. Лейбніц.

У працях представників німецької класичної філософії – І. Канта, Й.-Г. Фіхте, Ф. Шеллінга і Г. Гегеля – проблема свободи в онтологічному, соціально-політичному та духовно-моральному аспектах посідала особливе місце.

Проблемі свободи та відповідальності присвячено низку робіт К. Маркса, Ф. Енгельса (найбільше щодо питання співвідношення ролі народних мас і особи в історії), А. Шопенгауера та Ф. Ніцше (про свободу волі).

Такі російські мислителі, як Н. А. Бердяєв, С. М. Булгаков, Н. О. Лоський, В. С. Соловйов, С. Л. Франк, П. А. Флоренський, К. І. Шестов, знаходили витоки, зміст і виправдання свободи насамперед у розвитку духовності та зміцненні цілісної моральної, відповідальної особи. Значним досягненням учених-правознавців П. І. Новгородцева, В. С. Соловйова, Е. Н. Трубецького та ін. було формулювання основи ліберальної теорії держави крізь призму відношення свободи й рівності.

В українській філософсько-правовій думці вивченню означеної проблеми чималу увагу приділив В. Грищук. Соціальну відповідальність особи дослідник розглянув у контексті держави соціально-демократичної спрямованості й соціально неоднорідного суспільства. Він розкрив питання загальних підходів до філософсько-правового розуміння феноменів соціальної, юридичної та кримінальної відповідальності.

Оригінальністю щодо вивчення проблеми свободи та відповідальності у межах аксіології відзначаються праці таких українських дослідників, як О. Бандура, Ю. Бондар, К. Горобець, О. Грищук, А. Іваницька, А. Козловський, М. Козюбра, П. Рабінович, В. Речицький, С. Сливка, В. Тимошенко, С. Цалін, Ю. Шемшученко, В. Шкода, а також дисертаційні роботи О. Донченко, О. Рувіна, М. Романинець, присвячені розгляду генези свободи та відповідальності як категорій права, та В. Зубрицького, котрий обґрунтовує правослухняну поведінку особи.

Феномен свободи та відповідальності, його зв'язок із проблемою розвитку особи у сучасному суспільстві відображено у роботах таких відомих західних мислителів ХХ століття, як Н. Аббаньяно, Х. Арендт, Г. Йонас, І. Берлін, Ж. П. Сартр, Е. Фромм і багатьох інших.

Аналіз філософсько-правової літератури з досліджуваної проблеми довів, що ступінь осмислення питань свободи та відповідальності не є однорідним. Зокрема, чимало робіт присвячено свободі і значно менше досліджень із проблем відповідальності. Крім того, проблема пошуку шляхів і способів активної реалізації та утвердження свободи та відповідальності законослухняної особи у сучасному соціумі потребує вивчення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у контексті теми науково-дослідних робіт Львівського державного університету внутрішніх справ «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0116U004758).

Мета і задачі дослідження. *Мета* дисертації – на основі філософсько-правової рефлексії щодо соціального буття, місця та ролі в ньому конкретних осіб визначити законослухняність як нову поведінкову форму активної реалізації свободи і відповідальності людини, котра свідомо приймає цінності правового суспільства та бере участь у його збереженні та розбудові.

Для досягнення поставленої мети окреслено такі *задачі*:

- виявити витoki, сутність, зміст, специфіку та характер прояву феноменів «свобода» і «відповідальність», а також особливості їх взаємодії в межах конкретного соціуму в онтологічному, гносеологічному та аксіологічному аспектах;
- проаналізувати проблемне поле філософсько-правового змісту поняття «свобода» та розкрити актуальний зв'язок свободи з правом, мораллю і відповідальністю;
- з'ясувати природу, структуру та зміст відповідальності як специфічної форми організації життя людини і суспільства та критерію свободи;
- проаналізувати та розкрити зміст поняття «правова свобода»;
- розкрити динаміку морально-правових відносин у контексті розмаїття форм відповідальності;
- виявити соціальні, морально-правові детермінанти законослухняної поведінки та сформулювати поняття «законослухняність».

Об'єкт дослідження – суспільні відносини як середовище прояву свободи та відповідальності (соціальної та індивідуальної), їх співвідношення у правовій реальності з точки зору філософсько-правового підходу.

Предмет дослідження – свобода і відповідальність як філософсько-правові засади формування законослухняності особи.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну основу дослідження становить *герменевтичний підхід*, що дає змогу розкрити сутність категорій «свобода» і «відповідальність» у широкому філософсько-правовому та вузькому юридичному вимірах (підрозділи 1.1, 1.2). Використання методів *синтезу* та *аналізу* допомагає розкрити зміст поняття свободи, прав і свобод особи в їх історичному розвитку і системному взаємозв'язку з іншими поняттями теорії держави і права (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1). Методологічною домінантою є *діалектичний підхід*, зокрема в роботі використані такі закони діалектики, як єдності та боротьби протилежностей, заперечення заперечення та взаємопереходу кількісних та якісних змін, спираючись на які ми продемонстрували співвідношення свободи і необхідності, гегелівське розуміння

свободи волі як єдності та синтезу моментів загального та особливого, конкретного та істинного (підрозділи 1.1, 2.3).

Для дослідження загальносоціальних процесів в аспекті відповідальної поведінки суб'єктів та їх відображення в соціогуманітарних науках застосовано такі науково-філософські підходи: *системно-філософський, суб'єктний, соціосистемний* (підрозділи 1.3, 2.3, 3.2). У дисертації також використано *логічний, порівняльно-правовий, історико-правовий методи* пізнання, які дозволили розкрити особливості трактування поняття свободи в історії і теорії права і держави, а також дослідити механізми реалізації правових гарантій прав і свобод особи (підрозділи 1.3, 2.1).

Для вивчення проблеми свободи та відповідальності й об'єднання основних результатів та інтеграції філософських і правових парадигм у роботі застосовано загальнонаукові методи *індукції і дедукції, інтерпретації, екстраполяції, а також порівняльно-правовий метод* (підрозділи 2.1, 2.3, 3.2, 3.3).

Розкриття сутності свободи на основі принципу детермінізму ймовірно з допомогою *генетичного методу*, який передбачає не безпосередні прояви свободи, а аналіз реалізації цих проявів на різних рівнях соціального буття, в конкретній діяльності індивіда (підрозділи 2.1, 3.1). Завдяки застосуванню *методу універсальної взаємодії* під час дослідження сфер соціального буття (політичної, економічної, релігійної, правової тощо), в яких виникає конкретна свобода, виявляється роль правової свободи та відповідальності індивіда як способу реального існування його свободи в цих сферах (підрозділи 3.2, 3.3).

Оскільки право – це не сукупність розрізнених юридичних норм і окремих соціальних інститутів, а складна система, що розвивається, регулює ті сфери соціальної дійсності, в яких свобода може бути реалізована як правова свобода, то на цьому рівні виникає необхідність застосування *системного підходу* (підрозділи 3.1, 3.3). З допомогою цих методів можна розкрити зміст свободи та відповідальності як об'єктивного явища і предмета філософсько-правового дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів детермінована комплексним характером виконаного дослідження, в якому вперше у вітчизняній філософії права на теоретичному й емпіричному рівнях проаналізовано взаємодію та вплив свободи і відповідальності на формування законслухняності особи, а саме:

уперше:

- сформульовано визначення поняття «законслухняність» – як відповідальну правомірну поведінку, що характеризується свідомим підпорядкуванням людей вимогам закону;

- досліджено взаємодію феноменів моральності, соціальної свободи і відповідальності, зауважено, що моральність є передумовою розвитку відповідальності та соціальної свободи;

- встановлено, що правова відповідальність – це форма загальної відповідальності, яка відображає відповідальність суб'єкта перед законом у

межах наявного права, що виявляється на рівні правової свідомості та відповідної законослухняної поведінки. Соціально-правова відповідальність пов'язується з рефлексією особи щодо співвідношення відповідних юридичних норм, реальної соціальної ситуації та усвідомленого вибору відповідальної, законослухняної поведінки;

удосконалено:

- періодизацію еволюції уявлень про свободу і відповідальність в історії зарубіжної і вітчизняної наукової думки;
- розуміння діалектики свободи і необхідності в системі відповідальності;
- поняття свободи як доміанти соціального розвитку сучасного глобалізованого соціуму, що дозволило обґрунтувати необхідність посилення відповідальності на всіх рівнях соціальної системи;
- аналіз концептуального поєднання свободи і відповідальності як цілісних індивідуально-особистісних і соціально-історичних феноменів через об'єктивізацією їх проявів;
- аксіологію поняття відповідальності, що полягає у визначенні його смислового значення, зокрема соціального змісту відповідальності держави і народу;

дістали подальший розвиток:

- роль об'єктивних і суб'єктивних факторів формування і реалізації відповідальності у взаєминах людини і суспільства;
- взаємозв'язок моральних, соціокультурних, соціальних і правових підстав відповідальності;
- діалектика індивідуальної та колективної відповідальності у системі відносин «людина – суспільство»: особистість відповідальна перед суспільством за свою поведінку, а колективна відповідальність владних структур, що відображають інтереси держави, передбачає оптимальне життєзабезпечення її громадян.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в науковій роботі теоретичні положення і висновки розвивають і доповнюють низку розділів загальної теорії та історії держави і права, історії політичних і правових учень, окремі положення конкретизують низку розділів конституційного права. Досліджені в дисертації проблеми свідчать про важливість інтеграції різних галузей філософського знання про суспільство і людину. Отримані в дисертації висновки можна використати для читання курсів лекцій з «Теорії та історії держави і права», «Філософії права», «Міжнародного права», «Юридичної деонтології», «Історії політичних і правових учень», у галузевих юридичних науках, а також під час розробки рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації висвітлено у доповідях і повідомленнях на таких науково-практичних заходах, як «Проблеми та перспективи науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (м. Переяслав-Хмельницький, 1–2 серпня 2015 р.); «Правова наука і практика: виклики сучасності» (м. Київ, 17 вересня 2015 р.); «Цінність права як найефективнішого регулятора суспільних відносин» (м. Харків, 2–3 жовтня 2015 р.); «Право, держава та громадянське суспільство в умовах

системних реформ у процесі євроінтеграції» (м. Дніпропетровськ, 1–2 квітня 2016 р.); «Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні» (м. Запоріжжя, 22–23 квітня 2016 р.); «Міжнародні та національні правові виміри забезпечення стабільності» (м. Львів, 15–16 квітня 2016 р.).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковані у п'яти наукових статтях. Чотири із них – у фахових наукових виданнях України, одна – у науковому періодичному виданні іншої держави (Республіка Молдова). Положення дисертаційної роботи додатково викладено у шести тезах виступів на науково-практичних заходах.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що об'єднують 9 підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 195 сторінок, із них основний текст – 176 сторінок, список використаних джерел (224 найменування) викладено на 19 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, охарактеризовано ступінь наукової розробки проблеми, її зв'язок із науковими програмами, планами і темами, сформульовано мету і задачі, об'єкт, предмет і методи дослідження, наукову новизну одержаних результатів, їх теоретичне і практичне значення, наведено дані про їх апробацію та публікації автора за темою дисертації, структуру та обсяг роботи.

Розділ 1 «Поняття свободи та відповідальності у філософії та праві» присвячено аналізу генезису ідеї свободи та відповідальності в філософському, моральному та політико-правовому аспектах, розгляду та інтерпретації історичного розвитку цих категорій та визначення їх місця в системі сучасного правового знання.

У *підрозділі 1.1 «Свобода та відповідальність як філософські категорії»* досліджено витоки та розвиток ідеї свободи та відповідальності. Простежено історично-правову закономірність виникнення та розвитку феноменів свободи та відповідальності у їх найзагальніших проявах: філософсько-етичному, моральному, соціокультурному. Використавши класичний поділ епох на Античність, Середньовіччя, Новий та Новітній час, виявлено, що тлумачення свободи та відповідальності залежить від соціокультурних особливостей відповідних історичних періодів.

Зокрема, античні філософи розглядали відповідальність людини крізь призму свободи, сприймаючи свободу людини як відповідальність за власну поведінку, орієнтовану на інтереси держави, та нівелюючу особистість.

Тільки пізніше, в Середні віки та Новий час, важливе місце посідає проблема вільної волі людини та «божественної благодаті», що має релігійне походження, відтак уся відповідальність за зло у світі покладається на людину.

Чільне місце ідея свободи та відповідальності посідала в німецькій класичній філософії, яка її розглядала поряд з ідеєю необхідності. Серед розмаїття ідей філософії ХХ ст. можна виокремити ті, які розглядають співвідношення внутрішньої і зовнішньої свободи, негативної і позитивної свободи, конфлікт між різними видами свободи, ідентичність свідомості та ін.

Значний внесок у розробку проблеми свободи та відповідальності здійснили українські та російські філософи, котрі її вирішували або з огляду на розвиток громадянського суспільства, або зважаючи на марксистське вчення.

Стверджено, що свобода і відповідальність як характеристики соціального буття нерозривно пов'язані між собою. Свобода є для людини не тільки важливим привілеєм, що відрізняє її від інших істот, а й тягарем, оскільки вимагає виконання багатьох обов'язків як стосовно інших, так і щодо себе.

Аналізуючи розвиток категорій «свобода» та «відповідальність» в історично-правовому аспекті, у *підрозділі 1.2 «Осмислення свободи та відповідальності в історії правових учень»* підтверджено, що проблема свободи та відповідальності у праві була і є об'єктом дослідження мислителів усіх епох. Вона є також однією з ключових проблем минулої і сучасної філософської та правової думки. Згідно з аксіомою про свободу волі формується сучасна концепція суспільства і права як одного з регуляторів соціальних відносин.

Констатовано наявність трьох методологічних підходів: 1) право – це свобода (Цицерон, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель); 2) право – міра свободи (Тома Аквінський, С. С. Алексєєв, В. С. Нерсесянц); 3) право – міра обмеження свободи (Платон, Т. Гоббс, Є. М. Трубецької).

Упродовж тривалого часу у філософсько-правовій думці щодо розуміння свободи та відповідальності сформувався два протилежні підходи (детермінізм та індетермінізм). Ключовою ідеєю першого є думка про те, що людські вчинки повністю детерміновані божественною силою, а відтак відповідальність за них разом із людиною поділяє Бог. Інший ґрунтується на концепції абсолютної свободи людської волі, яка заперечує обумовленість людської поведінки.

Із ХVІІІ ст. відбувається розмежування правового і філософського уявлень про свободу волі та відповідальність: юристи створили на базі філософських учень власну концепцію свободи волі. У праві свобода пов'язана не просто з відповідальністю суб'єкта за свої дії, а з мірою відповідальності – ступенем осудності чи неосудності того чи іншого вчинку.

У Новий час і аж до ХХ століття правова свобода полягає у праві робити все, що дозволяється законом і державою як його представником.

Розглядаючи питання свободи та відповідальності у межах правової ретроспективи, українські та російські дослідники розкрили його аксіологічно-правові аспекти.

Вивчення питання взаємозв'язку свободи та відповідальності в історії правових учень допомагає нам чіткіше визначити коло проблем, пов'язаних із категоріями законслухняності, свободи та відповідальності.

У підрозділі 1.3 «Загальнотеоретичні характеристики свободи та відповідальності як категорій права» наголошено на тому, що право слугує офіційним мірилом діючої свободи та відповідальності, їх нормою, показником меж належного і можливого. Правові норми є юридично визнаними, вираженими у законах, в яких свобода набуває безособового, теоретичного, незалежного від свавілля окремого індивіда існування.

Для практичної реалізації свободи потрібна передусім внутрішня культура особи, відтак – зовнішня політична, правова, моральна. В основі права лежить свобода окремої людини, і право полягає в тому, щоб я поведився з іншим як з вільною істотою.

Філософи та юристи розглядають відповідальність у двох аспектах – негативному (ретроспективному) і позитивному (активному). Для нормального функціонування правової системи та поведінки особи важливі обидва. Перший передбачає відповідальність за скоєні правопорушення. Інший аспект відповідальності, під яким мається на увазі «розплата» за вже вчинене, за сумлінну поведінку. Акцентовано, що обидва аспекти відповідальності тісно взаємопов'язані, оскільки виконують важливу роль у становленні правової державності.

Суть будь-якої відповідальності, зокрема кримінальної та правової, зумовлюється взаємодією трьох основних складових людського буття: особи, суспільства і держави. У своїй поведінці кожна людина випробовує на собі потрібну соціально-етичну корекцію: власні свідомо-вольові прагнення, суспільний вплив і вказівки держави. Відтак загальною особливістю свободи та відповідальності як соціальних феноменів є їх інтенціональний характер.

Розділ 2 «Зміст та основні функції категорій «свобода», «відповідальність» і «законослухняність» у праві» присвячено з'ясуванню змісту й функцій категорій свободи, відповідальності та законослухняності як одних із основоположних філософсько-правових категорій, їх співвідношення з іншими фундаментальними основами права.

У підрозділі 2.1 «Онтологічний зміст категорій «свобода» і «відповідальність» у праві: свобода як умова розвитку законослухняної особи» встановлено, що усвідомлення значущості та справжнього, глибинного розуміння свободи є запорукою та умовою розвитку законослухняної особи. У зв'язку з цим важливим є не лише формальне дотримання норм права і нібито законослухняна поведінка, а розкриття морально-правових коренів норм особистісної поведінки.

Наголошено на тому, що мораль і право є тими взаємопов'язаними та взаємодоповнюваними системами регулювання суспільного життя, які охоплюють суспільну свідомість, суспільні відносини, суспільно значущу діяльність, нормативні сфери та формують усвідомлену, обґрунтовану законослухняну поведінку.

В основі законослухняної поведінки має бути моральне усвідомлення важливості дотримання норм і приписів суспільства. Не випадково посправжньому свобідною людина може бути лише духовно.

У підрозділі 2.2 *«Гносеологічна функція категорій «свобода» та «відповідальність»: право і відповідальність як міра свободи»* доведено, що свобода розкриває себе як: незалежність особи, індивіда у виборі свого місцезнаходження; свобода совісті та віросповідання; можливість вибору. Однозначно слід визнати, що свобода – це природне благо, яке не може бути обмеженим інакше, як законом і законними правами і свободами іншої людини.

Отже, свобода – це невіддільна риса людського буття, психології людини, складова права. Саме тому право та відповідальність виступають мірою свободи.

На зв'язок проблем свободи та відповідальності із методологічними правовими питаннями вказано у підрозділі 2.3 *«Методологічна функція категорії відповідальності в праві: відповідальність як критерій свободи»*. Зауважено, що саме з розмежування – між відповідальністю, що формує межі свободи, та безвідповідальністю, що породжує свавілля і не дотримання закону, – випливає межа свободи-несвободи.

Свободу в правовому сенсі можна визначити як дії осудної особи, що вчиняються нею зі своєї волі і не сягають за межі дозволеного нормами права, тобто в її основі – не що інше, як законослухняна, відповідальна поведінка.

Очевидно, що онтологічні передумови та теоретичні умови проблематизації свободи та відповідальності пов'язані зі зростанням рівня самосвідомості людини в міру розвитку суспільних відносин. Відтак свобода і відповідальність є тими частинами, без яких не може існувати будь-яке цивілізоване суспільство чи держава. Законослухняна особа, наділена свободою дій, виступає основним критерієм суспільного прогресу.

Розділ 3 «Законослухняна особа в правовій державі» присвячено аналізу законослухняності як основи правомірної поведінки особи та характерного показника взаємодії свободи та відповідальності у всіх її буттєвих виявах.

У підрозділі 3.1 *«Законослухняність – ознака формування правової (громадянської) культури»* наголошено на тому, що оскільки характер взаємозв'язку відповідальності та правосвідомості визначається такими константами, як патріотизм, духовність, ідея правди, ідея служіння, то за правового виховання-навчання інформація, що сприймається особистістю, взаємодіє у свідомості з цими константами.

Застосовуючи системний аналіз до вивчення правової культури, культурологи права виокремлюють такі елементи її структури, як правова свідомість, правові норми, правова діяльність, правові інститути.

Водночас правова культура виступає формою усвідомлення необхідності побудови правової держави загалом і найважливішим показником її розвитку. Вона є продуктом зрілого суспільства.

Основними об'єктивними чинниками формування та розвитку правової культури є: освіта, засоби масової інформації, що формують «образ» законослухняного громадянина в громадській думці, Інтернет, держава (органи влади), сім'я, криза цінностей та норм у суспільстві, наявність/відсутність правової держави.

У підрозділі 3.2 *«Правосвідомість і законослухняна поведінка особи»* зауважено, що правосвідомість особи органічно охоплює компонент правової відповідальності. Законослухняна поведінка є результатом утілення високих засад правової свідомості в діяльності. Несформована правосвідомість може виключати цей компонент, провокуючи асоціальні та протиправні вчинки людини.

Вивчення можливостей і особливостей детермінації і регуляції законослухняної поведінки за допомогою правосвідомості сприяє конкретизації розуміння права як складного і багатоаспектного суспільного явища.

Відповідно до загальноприйнятого в юридичній літературі визначення, законослухняною є поведінка, що характеризується свідомим підпорядкуванням людей вимогам закону. Також дисертант зазначив, що як різновид законослухняної поведінки можна розглядати соціально активну правомірну поведінку – діяльність із реалізації правових норм на основі усвідомлення їх цінності й глибокого переконання в необхідності їх виконання. На відміну від законослухняної поведінки з соціально активною мотивацією, правомірна поведінка не пов'язана з додатковими витратами і зусиллями.

Визначальну природу принципів правосвідомості та їх функціонування як безпосередніх детермінант законослухняної поведінки, на нашу думку, можна розглянути на трьох рівнях їх прояву. Перший можна назвати рівнем ненормативної детермінації законослухняної поведінки. Другий – це рівень ціннісної детермінації законослухняної поведінки. Третій – диспозиційної детермінації.

Обґрунтовано положення про те, що серед особистісних схильностей до законослухняної поведінки, окрім знання конкретних норм, слід зараховувати ще й систему ціннісних орієнтацій, моральних принципів.

З огляду на аналіз взаємозв'язку правосвідомості та законослухняної поведінки, у підрозділі 3.3 *«Законослухняність особи як один із проявів її правової активності»* зроблено висновок про те, що можемо сформулювати загальні ознаки законослухняної поведінки: соціальна значущість, усвідомлюваний характер, урегульованість правом, підконтрольність державі, здатність породжувати юридичні наслідки. Законослухняна поведінка відрізняється від інших видів поведінки здатністю спричиняти виникнення, зміну або припинення правових відносин.

Неабияке значення для розуміння законослухняної поведінки особи має аналіз мотиваційних аспектів актів законослухняної діяльності суб'єктів,

проблеми класифікації законослухняної поведінки, методів її стимулювання, співвідношення законослухняної поведінки і заохочувальних заходів.

У всіх демократичних країнах відповідальність є органічною частиною правосвідомості законослухняної особи, що, своєю чергою, передбачає необхідність усвідомлення належної поведінки і, як наслідок, дотримання соціально-правового порядку. Відповідальність законослухняної особи проявляється в трьох вимірах: як суб'єктивна реальність, як соціальна об'єктивна реальність і як пізнавальний компонент людини і людства.

У процесі зміцнення відповідальності, законослухняності, підвищення рівня правової свідомості неминучим є звернення до духовних констант, які історично сформувалися в кожному суспільстві.

ВИСНОВКИ

Розгляд впливу свободи та відповідальності на формування законослухняності особи виявив причинно-наслідковий характер взаємозв'язку соціальних, морально-правових детермінант на формування поведінки особи, її правової свідомості та культури.

Висновки та результати дисертаційної роботи можуть бути представлені у таких положеннях:

1. Вивчення джерельної бази та аналіз наукової філософсько-правової літератури засвідчили, що витoki теоретичних уявлень про сутність, зміст, специфіку та характер прояву феноменів «свобода» і «відповідальність» сягають античної (давньогрецької) філософії, яка виконала роль «стартового майданчика» у подальшому та поглибленому їх аналізі у працях представників як класичної, так і некласичної філософської думки. Загальним підсумком опрацьованих філософсько-правових досліджень є те, що вияви свободи та відповідальності в індивідуальному та соціальному (полісному) бутті варто конкретизувати у поняттях її онтологічного, гносеологічного та аксіологічного статусів.

Онтологічний статус свободи та відповідальності зумовлений взаємодією трьох основних складових людського буття: особи, суспільства і держави. Він утверджується завдяки свободі волі та свободі дії. Зважаючи на свою екзистенцію, кожна людина упродовж життя зазнає потрійної соціально-етичної корекції: власних свідомо-вольових прагнень, суспільного впливу і державних імперативів.

Гносеологічний статус свободи та відповідальності полягає в тому, що, незважаючи на їх суб'єктивність і абстрактність, вони актуалізують соціокультурну реальність і продукуються саме в її межах. Отже, об'єктом пізнавальних відносин «свобода-відповідальність» є саме ця соціокультурна реальність.

Аксіологічний статус свободи та відповідальності у правовій сфері полягає в тому, що вони розкриваються як цінності права, які матеріалізуються

через такі правові цінності, як суб'єктивні права і юридичні обов'язки та принцип формальної рівності. Отже, у з'ясуванні аксіологічного змісту категорії свободи та відповідальності в праві слід зважати на виявлення їх властивостей і якостей, значущості для особи, суспільства і держави.

Крім того, наголошено, що у розумінні свободи та відповідальності сформувалися два протилежні підходи (детермінізм та індетермінізм). Ключовою ідеєю першого є думка про те, що людські вчинки повністю детерміновані божественною силою, а відтак відповідальність за них разом із людиною поділяє Бог. Другий – ґрунтується на концепції абсолютної свободи людської волі, яка заперечує обумовленість людської поведінки.

2. Проблемне поле філософсько-правового розуміння поняття «свобода» виникає на перетині її взаємодії з правом, мораллю та відповідальністю.

Право і мораль охоплюють подекуди різні трактування свободи і відповідальності, створюють різні нюанси у її тлумаченні. Внутрішня свобода та відповідальність є характеристиками моральності, а правом кермують саме зовнішні дії. З огляду на те, що зовнішні дії безпосередньо залежать від внутрішніх чинників, право не може існувати поза межами внутрішньої свободи особистості.

Загальною особливістю свободи та відповідальності як соціальних феноменів є їх інтенціональний характер. У кожного суб'єкта та суспільства виникають образи феноменів свободи і відповідальності, які підтримуються в рамках їх інтенціонального горизонту та певних соціокультурних умов. Безперечно, необхідною детермінантою зміни образів свободи і відповідальності постає динаміка соціальної трансформації.

У соціальному аспекті свобода і відповідальність тісно пов'язані проблемами соціального порядку і самосвідомості. А тому свобода і відповідальність не можуть належати виключно до сфери «вільної волі», а входять до структури людського існування, містять проєктивний потенціал.

Свобода є сутнісним елементом існування права та відповідальності, їх загальним началом, а також – невіддільною рисою людського буття, психології людини, складовою права. Саме тому право та відповідальність виступають мірою свободи.

3. Під час осмислення категорії відповідальності вирізняють негативну (ретроспективну) і позитивну (активну) відповідальності. В обох випадках йдеться про відповідальність за належне/неналежне виконання своїх функцій, обов'язків, дорученої справи, за сумлінну/несумлінну поведінку.

З одного боку, завдяки позитивній відповідальності, яка ґрунтується на реальному соціально-правовому статусі особи, вона дотримується соціальних норм, з іншого – у разі порушення вимог соціальних норм виникає негативна відповідальність як реакція суспільства, спрямована на припинення і усунення в подальшому такої поведінки.

Ми виокремили сутність понять «правова відповідальність» і «соціально-правова відповідальність».

Під правовою відповідальністю розуміємо форму загальної відповідальності, яка відображає відповідальність суб'єкта перед законом у межах чинного права, що виявляється на рівні правової свідомості та відповідної законослухняної поведінки.

Поняття соціально-правової відповідальності пов'язується з рефлексією особи з приводу співвідношення відповідних юридичних норм, реальної соціальної ситуації і з усвідомленим вибором результату відповідальної, законослухняної поведінки.

4. Тенденції становлення сучасної цивілізації, які полягають у знеособлюванні, мінімізації особливостей індивідів і загрозах дискредитації суспільної системи, змушують знову порушити питання про свободу. Одним із способів реалізації індивідуальної свободи в соціальній системі, організації простору особистої свободи, захищеної правом, виступає правова свобода. Її можна розглядати як інтегральний ступінь і простір для індивідуальної свободи, що регулюється правом. Зміст і сутність правової свободи розкривають суспільні відносини незалежних суб'єктів, підлеглих у своїй законослухняній поведінці, діях і взаєминах загальній нормі.

5. Запорукою для нормального функціонування правової держави є високорозвинена суспільна та індивідуальна правосвідомість і правова культура її громадян. Чільне місце в процесі формування та розвитку законослухняної особи, її правової культури та правосвідомості посідають: освіта, засоби масової інформації, що формують «образ» законослухняного громадянина в громадській думці, Інтернет, держава (органи влади), сім'я, криза цінностей та норм у суспільстві, наявність/відсутність правової держави.

Фундаментом для практичного втілення принципів правової держави, з погляду її сутності та форм прояву в механізмі законослухняної поведінки, виступає правосвідомість. Вивчення можливостей і особливостей детермінації і регуляції законослухняної поведінки за допомогою правосвідомості сприяє конкретизації розуміння права як складного і багатоаспектного суспільного явища, поглиблення уявлень про механізм правового регулювання, розвитку теорії і методології соціальної детермінації та соціальної регуляції.

6. Окрім таких понять сучасної теорії права, як свобода, відповідальність, соціальний механізм дії права, реалізація юридичних норм, правовий статус особи, її необхідним компонентом виступає законослухняна поведінка. Саме право дедалі частіше оцінюється крізь призму реалізації свободи та відповідальності законослухняною особою.

Сьогодні, внаслідок декриміналізації багатьох дій, що вважалися раніше злочинними, виникнення нових суспільних відносин, пов'язаних із розвитком ринку, відбувається згладжування меж, що розділяють законослухняну і протиправну діяльність. Зважаючи на те, що кількість законослухняних учинків характеризує рівень законності й правопорядку в суспільстві, правова держава активно стимулює законослухняну діяльність. Вона разом із суспільством,

спираючись на право як один із найважливіших інструментів регламентації законослухняної діяльності особи, зацікавлена у її здійсненні. Законослухняна діяльність у зв'язку з цим є сполучною ланкою між нормою права і соціальним ефектом, на досягнення якого вона спрямована.

Найбільшу соціальну цінність має законослухняна поведінка, яка ґрунтується на сформованій переконаності особи не тільки в необхідності дотримання правових вимог, а й визнанні високої соціальної значущості свободи, відповідальності, права, солідарності із законом в оцінці регульованих правом відносин, бажання керуватися його положеннями в повсякденному житті, обстоювати і захищати їх законними засобами. Така переконаність сприяє формуванню високої правової культури та правосвідомості особи, найефективніше спонукає до активних законослухняних дій. Проявом останніх виступає: активність у діяльності добровільних формувань (громадських об'єднань), мета якої – впливати на підтримку, функціонування або зміну державно-правових структур, захист прав і свобод громадян, їх участь в управлінні державними і громадськими справами; активність у державноорганізованих формах діяльності у сфері правотворчості, правозастосування та охорони правопорядку; активність у створенні й діяльності альтернативних, або паралельних суспільних і суспільно-державних структур; самодіяльна активність особи у сфері соціальної дії права.

Законослухняність особи можна визначити як нову поведінкову форму активної реалізації свободи і відповідальності людини, котра свідомо приймає цінності правового суспільства та бере участь у його збереженні й розбудові.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Смілик А. С. Діалектика співвідношень понять «свобода» та «право» / А. С. Смілик // Право і суспільство. – 2015. – № 5. – Ч. 2. – С. 19–24.
2. Смілик А. С. Філософсько-правовий аналіз свободи та відповідальності / А. С. Смілик // Право і суспільство. – 2016. – № 2. – Ч. 2. – С. 25–31.
3. Смілик А. С. Проблема свободи та відповідальності у філософії екзистенціалізму / А. С. Смілик // Jurnalul juridic national: teorie si practica. – 2016. – № 2 (18). – С. 30–34.
4. Смілик А. С. Правослухняність як прояв правового виховання та культури особи / А. С. Смілик // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2016. – № 19. – С. 31–34.
5. Смілик А. С. Гносеологічний вимір свободи та відповідальності як категорій права / А. С. Смілик // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – 2016. – № 37. – Т. 3. – С. 138–142.
6. Смілик А. С. Проблема співвідношення свободи волі та права в розумінні Г. Гегеля / А. С. Смілик // Проблеми та перспективи науки на початку

третього тисячоліття у країнах Європи та Азії: матеріали XVI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 1–2 серпня 2015 р.). – Переяслав-Хмельницький: ТОВ «Колібри 2011», 2015. – С. 84–87.

7. Смілик А. С. Право та зовнішня свобода / А. С. Смілик // Правова наука і практика: виклики сучасності: збірник матеріалів міжнародної юридичної науково-практичної інтернет-конференції (м. Київ, 17 вересня 2015 р.). – К., 2015. – С. 55–59.

8. Смілик А. С. Свобода та відповідальність як категорії філософії права / А. С. Смілик // Цінність права як найефективнішого регулятора суспільних відносин: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 2–3 жовтня 2015 р.). – Х.: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2015. – С. 11–14.

9. Смілик А. С. Концептуалізація питання співвідношення свободи та відповідальності в екзистенціалізмі / А. С. Смілик // Актуальні питання розвитку та взаємодії публічного та приватного права: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 18–19 березня 2016 р.). – Львів, 2016. – С. 22–28.

10. Смілик А. С. Негативний та позитивний аспекти відповідальності як категорії права / А. С. Смілик // Право, держава та громадянське суспільство в умовах системних реформ у процесі євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 1–2 квітня 2016 р.). – Дніпропетровськ, 2016. – С. 174–178.

11. Смілик А. С. Правослухняність як одна з ознак розвитку правової культури громадянина / А. С. Смілик // Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 22–23 квітня 2016 р.). – Запоріжжя, 2016. – С. 26–29.

АНОТАЦІЯ

Смілик А. С. Свобода і відповідальність як філософсько-правові засади формування законослухняності особи. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України, Львів, 2016.

Дисертація присвячена філософсько-теоретичному дослідженню генези і змісту свободи, відповідальності та законослухняності, як категорій філософії права, через спробу критичного аналізу, осмислення та узагальнення як історії філософсько-правової думки, так і сучасних положень правової науки. На основі цього здійснюється створення концепції свободи та відповідальності як основних принципів формування законослухняності особи.

Обґрунтовано методологію філософії права, що дало змогу вивчити втілення єдності та взаємообумовленості свободи та відповідальності як засад формування законослухняності особи виходячи з основних положень онтології, гносеології, праксеології та аксіології.

Представлено оригінальне розуміння «законослухняності» – це відповідальна правомірна поведінка, що характеризується свідомим підпорядкуванням людей вимогам закону.

На підставі виконаного дослідження автором сформульовано висновки з досліджуваних питань і практичні пропозиції, спрямовані на вдосконалення нормативного закріплення законослухняності, свободи, відповідальності та сприяння подальшим науковим дослідженням у сфері аналізу первинних основ права та вирішення низки теоретичних і практичних науково-правових проблем.

Ключові слова: свобода, відповідальність, соціальна відповідальність, законослухняність, право, правова культура, громадянське суспільство, міра свободи.

АННОТАЦИЯ

Смыльк А. С. Свобода и ответственность как философско-правовые основы формирования законопослушности человека. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.12 – философия права. – Львовский государственный университет внутренних дел МВД Украины, Львов, 2016.

Диссертация посвящена философско-теоретическому исследованию генезиса и содержания свободы, ответственности и законопослушности, как категорий философии права, через попытку критического анализа, осмысления и обобщения как истории философско-правовой мысли, так и современных положений правовой науки. На основе этого осуществляется создание концепции свободы и ответственности как основных принципов формирования законопослушности человека.

Обоснованно методологию философии права, что позволило изучить воплощение единства и взаимообусловленности свободы и ответственности как основ формирования законопослушности лица исходя из основных положений онтологии, гносеологии, праксеологии и аксиологии.

Представлены оригинальное понимание «законопослушности» – это ответственное правомерное поведение, характеризующееся сознательным подчинением людей требованиям закона.

На основании проведенного исследования автором сформулированы выводы по исследуемым вопросам и практические предложения, направленные на совершенствование нормативного закрепления законопослушности, свободы, ответственности и содействие дальнейшим научным исследованиям в области

анализа первичных основ права и решения ряда теоретических и практических научно-правовых проблем.

Ключевые слова: свобода, ответственность, социальная ответственность, законопослушание, право, правовая культура, гражданское общество, степень свободы.

ANNOTATION

Smilyk A. S. Freedom and responsibility as philosophical and legal basis of the formation of a law-abiding person. – Manuscript rights reserved.

Thesis on scientific degree of Legal Science on speciality 12.00.12 – Philosophy of Law. – Lviv State University of Internal Affairs MIA of Ukraine, Lviv, 2016.

The thesis is devoted to the philosophical and theoretical investigation of genesis and content of freedom, responsibility and law-abidance as categories of philosophy of law through critical analysis, comprehension and general conclusions as history of both philosophical and legal knowledge and modern legal norms of law science.

It is determined that the understanding of correlation of freedom and responsibility and their impact on a law-abiding person at different stages of philosophical and legal thinking was due to the peculiarities of communication, institutional and socio-cultural characteristics of those periods during which certain historical concepts of the correlation of freedom and responsibility had been created.

Classification of historical stages of forming ideas of freedom and responsibility is carried out: 1) emergence of the first notions of freedom and responsibility on the philosophical, ethical and legal levels; 2) formation of the ideology of formal legal freedom and responsibility; 3) consolidation of the principles of freedom and responsibility in a democratic legislation; 4) approval of the ideas of freedom and responsibility as universal values; 5) expanding of the content of the ideas of freedom and responsibility in modern legal reality.

The methodology of philosophy of law is grounded, which made it possible to study the embodiment of unity and interdependence of freedom and responsibility as the principles of forming law-abiding individuals on the basis of the main provisions of ontology, epistemology, axiology and praxeology.

It is stated that a common feature of freedom and responsibility as social phenomena is their intentional character. Each subject and society is exposed to arising the images of the phenomena of freedom and responsibility, which are supported within their intentional horizon and certain social and cultural conditions. Undoubtedly, the necessary determinant of changes of images of freedom and responsibility appears to be the dynamics of social transformation.

In clarifying a value content of freedom, responsibility and law-abidance, the thesis proceeds from the natural legal concepts of law based on the fundamental axiological ideas of equality and justice. The author adheres to the positions of

including the concepts of freedom and responsibility as the semantic components into a value meaning of a law-abiding person. This was the ground for the creation of the concept of freedom and responsibility as the basic principles of a law-abiding person.

The original understanding of "law-abidance" is presented as a responsible lawful behavior, characterized by deliberate subordination of people to law.

In order to disclose the concept of "law-abidance" the author" pays a special attention to the analysis of the features of the forms and manifestations of its regulatory consolidation in the Ukrainian legislation compared to its essence in international legal documents, clarification of essential principles for cooperation between international law and national legal system. The author proves that in all democratic countries, the responsibility is an integral part of legal awareness of a law-abiding person, which in turn stipulates the need in recognizing a lawful behavior and, consequently, compliance with social and legal order.

Law-abiding behavior is defined as the activity of an individual and collective entities in accordance with the legal norms rendered in the form of compliance with the legal prohibitions, fulfillment of legal obligations, the use of subjective rights, law enforcement guaranteed and protected by the state.

On the basis of the research, the author made conclusions on the above-mentioned problems and practical suggestions aimed at improving regulatory consolidation of "law-abidance," freedom, responsibility and promoting further research in analysis of the primary foundations of law, determining the ways and approaches to solve a number of theoretical and practical scientific and legal problems.

Keywords: freedom, responsibility, social responsibility, law-abidance, law, legal culture, civil society, the degree of freedom.

Підписано до друку 23.11.2016 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 136-16.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.